

Piotr Szczur

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

 <https://orcid.org/0000-0003-3011-3404>

Formy celebracji Eucharystii do IV wieku

Z przekazów nowotestamentalnych (por. Mt 26, 26–28; Mk 14, 22–24; Łk 22, 19–20; 1 Kor 11, 23–25) wynika, że ustanawiając sakrament Eucharystii, Chrystus pozostawił pewnego rodzaju wzorzec, w którym zawarte były najistotniejsze obrzędy jej celebracji. Do obrzędów tych należy zaliczyć:

- przygotowanie darów ofiarnych: „wziął chleb” (Mt 26, 26; Mk 14, 22; Łk 22, 19; 1 Kor 11, 23), „wziął kielich” (Mt 26, 26–27; Mk 14, 22–23; 1 Kor 11, 25; por. Łk 22, 20);
- modlitwy eucharystyczne (dziękczynne), czyli kanon: „odmówił błogosławieństwo” (Mt 26, 26; Mk 14, 22; Łk 22, 19), „odmówił dziękczynienie” (Mt 26, 27; Mk 14, 23; 1 Kor 11, 24);
- komunię: „połamał [chleb] i dał uczniom” (Mt 26, 26; por. Mk 14, 22; Łk 22, 19), „dał im [kielich]” (Mt 26, 27; Mk 14, 23; por. Łk 22, 20). Z biegiem czasu do tych podstawowych obrzędów dodano oprawę liturgiczną i modlitewno-obrzędową, która w ciągu wieków podlegała rozwojowi i ubogaceniu¹.

---

¹ Por. T. Sinka, *Zarys liturgiki*, Gościkowo–Paradyż 1985, s. 141–142; S. Koperek, *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalnej*, w: *Mysterium Christi*, t. 3: *Msza święta*, red. W. J. Świerżawski, Zawichost–Kraków–Sandomierz 2012, s. 37–38.

Didache (celebracja w środowisku syryjskim)

Najstarszym pozabiblijnym tekstem chrześcijańskim zawierającym odniesienia do celebracji Eucharystii² jest *Didache*. Pismo to najprawdopodobniej zostało zredagowane pod koniec I wieku³, a zatem przedstawia bardzo wczesną tradycję celebracji eucharystycznej. Treści dotyczące sprawowania Eucharystii zawarte są w trzech niewielkich rozdziałach tekstu (rozdziały: IX, X i XIV).

Modlitwy znajdujące się w rozdziale IX mają charakter dziękczynienia, jakie odmawiano w czasie posiłków spożywanych przez braci w atmosferze religijnej⁴. „Przy kielichu” uczestnicy spotkania dziękują Bogu „za świętą winorośl Dawida, sługi Twego”⁵, zaś „przy łamaniu chleba” – „za życie i za poznanie, które [Bóg] objawił nam przez Jezusa”⁶. Ponadto modlą się o jedność Kościoła „aż po najdalsze krańce ziemi”⁷, podobną do chleba rozrzuconego po górach i zebranego w jedno⁸. W części końcowej tego rozdziału znajduje się wskazanie, aby ci, którzy nie zostali ochrzczeni „w imię Pana”, nie spożywali Eucharystii⁹, co wskazuje, iż nieochrzczeni (np. katechumeni) powinni opuścić spotkanie braci, gdyż po nim ma się rozpocząć eucharystia¹⁰.

-
- 2 Na określenie obrzędu, który wcześniej nazywano „łamaniem chleba”, kompilator używa nazwy Eucharystia. Por. *Didache XII Apostolorum*, IX 1, tłum. A. Świderkówna: *Nauka dwunastu Apostołów (Didache)*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, Kraków 1998², s. 37 (Biblioteka Ojców Kościoła, 10).
  - 3 Datacja *Didache* jest dość skomplikowana, gdyż dzieło to jest kompilacją kilku tekstów. Najczęściej czas redakcji datuje się na koniec I wieku lub na początek wieku II. Datacja na połowę III wieku obecnie jest powszechnie odrzucała.
  - 4 Por. J. J. Janicki, *Historia Eucharystii w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w świetle wybranych źródeł (II–IV w.)*, „Textus et Studia” (2015) nr 4 (4), s. 104.
  - 5 *Didache XII Apostolorum*, IX 2, tłum. A. Świderkówna, dz. cyt., s. 37.
  - 6 *Didache XII Apostolorum*, IX 3, dz. cyt.
  - 7 *Didache XII Apostolorum*, IX 4, dz. cyt.
  - 8 *Didache XII Apostolorum*, IX 4, dz. cyt.
  - 9 Por. *Didache XII Apostolorum*, IX 5. Zob. J. J. Janicki, *Historia Eucharystii*, dz. cyt., s. 104.
  - 10 Por. A. Swoboda, *Nauka o Eucharystii w „Didache”*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 7 (1992), s. 47.

Natomiast rozdział X zdaje się zawierać wskazania dotyczące samej Eucharystii, gdyż kompilator daje wskazanie o charakterze rubrycystycznym: „A gdy się już nasycicie, składajcie dziękczynienie (εύχαριστήσατε) w taki oto sposób”¹¹. Układ tych treści wskazuje, że Eucharystia była sprawowana na zakończenie spotkania chrześcijan, którym najprawdopodobniej była wspólna agapa¹². Modlitwy znajdujące się w tym rozdziale mają charakter prefacyjny. Zgromadzeni dziękują Bogu „za święte Imię Jego, [...] i za poznanie, i za wiarę, i za nieśmiertelność”¹³. Dziękują też za „pokarm i napój”, zarówno materialny, który podtrzymuje życie doczesne, jak i duchowy, który daje życie wieczne¹⁴, a przede wszystkim „za wielką potęgę Jego”¹⁵. Następnie proszą za Kościół, aby Bóg wybawił „go od zła wszelkiego”, uczynił „doskonałym w miłości”, by uświęcony zgromadził „z czterech stron świata”¹⁶. W końcowej części modlitwy wyrażają pragnienie rychłej paruzji¹⁷. Następnie prawdopodobnie ma miejsce komunika święta, na co wskazują słowa: „Kto święty, niech podejdzie”¹⁸. Rozdział ten kończy się pewnego rodzaju wskazaniem natury prawnej: „Prorokom zaś pozwólcie odprawiać dziękczynienie (εύχαριστείν), jak długo zechcą”¹⁹, co wskazuje, że Eucharystii przewodniczyli charyzmatycy, że podany wyżej tekst „modlitwy eucharystycznej” jest tylko pewnego rodzaju modelem, a wypowiedane modlitwy mogą być dowolnie formułowane²⁰.

---

¹¹ *Didache XII Apostolorum*, x 1, tłum. A. Świderkówna, dz. cyt., s. 37.

¹² Por. T. Sinka, *Zarys liturgiki*, dz. cyt., s. 142.

¹³ *Didache XII Apostolorum*, x 2, tłum. A. Świderkówna, dz. cyt., s. 37.

¹⁴ *Didache XII Apostolorum*, x 3, dz. cyt.

¹⁵ *Didache XII Apostolorum*, x 4, tłum. A. Świderkówna, dz. cyt., s. 38.

¹⁶ *Didache XII Apostolorum*, x 5, dz. cyt.

¹⁷ Por. *Didache XII Apostolorum*, X 6, dz. cyt.

¹⁸ *Didache XII Apostolorum*, x 6, dz. cyt.

¹⁹ *Didache XII Apostolorum*, x 7, dz. cyt.

²⁰ Por. S. Cichy, *Eucharystia w „Didache”*, w: *Euntes docete, xxv lat Instytutu Liturgicznego na Wydziale Teologicznym Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie*, red. S. Koperek i inni, Kraków 1993, s. 64; J. J. Janicki, *Historia Eucharystii*, dz. cyt., s. 106.

Bardzo istotna jest wzmianka na temat Eucharystii znajdująca się w rozdziale XIV. Kompilator tekstu zaleca: „W dniu Pana [w niedzielę], gromadźcie się razem, by łamać chleb i składać dziękczynienie, a wyznawajcie ponadto wasze grzechy, aby ofiara wasza była czysta”²¹. Wypowiedź ta jednoznacznie wskazuje, że celebrowanie eucharystyczne związane było ze świętowaniem „dnia Pańskiego”, czyli niedzieli, a na jej początku miało miejsce „wyznanie grzechów”, aby składana ofiara była czysta. Z tekstu wynika przywiązanie dużej wagi do czystości składanej ofiary, która mogła być skalana przez udział w niej ludzi np. skłóconych ze sobą. Kompilator tekstu kategorycznie zabrania im udziału w Eucharystii, mówiąc: „Niechaj nikt, kto ma jakiś spór ze swoim bratem, dopóki się nie pogodzą, nie bierze udziału w tym zgromadzeniu, aby nie została skalana wasza ofiara”²².

Z przedstawionych wyżej treści można wyciągnąć następujące wnioski:

- udział w Eucharystii był zastrzeżony dla ochrzczonych;
- sprawowano ją w niedziele;
- odbywała się po agapie;
- przewodniczyli jej przedstawiciele „charyzmatyków”, ale i hierarchii²³;
- na jej początku miało miejsce „wyznanie grzechów”;
- odmawiane modlitwy były improwizowane.

Św. Justyn – Apologia I (celebracja rzymska)

Najstarszym tekstem zawierającym opis Eucharystii celebrowanej w Rzymie jest fragment *Apologii I* św. Justyna (około 100–165)²⁴.

²¹ *Didache XII Apostolorum*, XIV 1, tłum. A. Świderkówna, dz. cyt., s. 39.

²² *Didache XII Apostolorum*, XIV 2, dz. cyt.

²³ *Didache XII Apostolorum*, XV 1, tłum. A. Świderkówna, dz. cyt., s. 40.

²⁴ Szerzej na temat św. Justyna: F. Drączkowski, *Justyn (Justyn Męczennik)*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. A. Szostek i inni, t. 8, Lublin 2000, kol. 270–272; P. Szczur, *Justyn męczennik*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, red. A. Maryniarczyk i inni, t. 5, Lublin 2004, s. 397–400; R. J De Simone, *Giustino*, w:

Apologia ta powstała około roku 153²⁵. W zasadzie w *Apologii I* zawarte są dwa opisy Eucharystii (w rozdziale 65. i 67.), które wzajemnie się uzupełniają, dzięki czemu dysponujemy pierwszym kompletnym jej opisem. W pierwszym opisana jest liturgia mszy chrzcielnej, a w drugim liturgia mszy niedzielnej. Na ich podstawie można odtworzyć przebieg liturgii rzymskiej z około 150 roku, która – jak zauważa Ferdinand Hahn – w tym czasie była już odzielona od agapy²⁶.

Pierwszy ze wspomnianych opisów rozpoczyna się od przedstawienia warunków uczestnictwa w Eucharystii. Według Justyna są nimi: wiara, chrzest i przyjęcie zasad życia wynikających z Ewangelii²⁷. Nieco dalej wskazuje też warunki przyjmowania komunii, które są zbieżne z przedstawionymi powyżej²⁸. Następnie autor przechodzi do opisu samej Eucharystii, który rozpoczyna od objaśnienia modlitwy powszechnej, w której zgromadzeni proszą Boga najpierw za uczestników Eucharystii, a następnie za tych, którzy zostali ochrzczeni, oraz za wszystkich, aby poznali prawdę i otrzymali łaskę świętego życia prowadzącego do zbawienia²⁹. Po modlitwie wierni przekazują sobie „pocałunek pokoju”³⁰. Kolejnym elementem Eucharystii jest przygotowanie darów w postaci chleba i kielicha, w którym znajduje się woda zmieszana z winem³¹ (w drugim opisie jest mowa o winie i wodzie³²). Przewodniczący liturgii, który przez Justyna nazywany jest przełożonym braci (προεστώς

Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane, a cura di A. Di Berardino, t. 2, Genova–Milano 2007, kol. 2343–2347.

²⁵ Por. E. Bosio, E. Dal Covolo, M. Maritano, *Introduzione ai Padri della Chiesa. Secoli I e II*, Torino 1990, s. 166 (Strumenti della Corona Patrum, 1).

²⁶ Por. F. Hahn, *Il servizio liturgico nel cristianesimo primitivo*, tłum. G. Cecchi, Brescia 1972, s. 102 (Studi Biblici, 20).

²⁷ Por. Iustinus Martyr, *Apologia I* 65, 1, tłum. L. Misiarczyk: Św. Justyn, *1 Apologia*, w: *Pierwsi apologeti greccy*, Kraków 2004, s. 254 (Biblioteka Ojców Kościoła, 24).

²⁸ Por. Iustinus Martyr, *Apologia I*, dz. cyt., 65, 1.

²⁹ Por. Iustinus Martyr, *Apologia I*, 66, 1, tłum. L. Misiarczyk, dz. cyt., s. 255.

³⁰ Por. Iustinus Martyr, *Apologia I*, dz. cyt., 65, 2.

³¹ Por. Iustinus Martyr, *Apologia I*, dz. cyt., 65, 3.

³² Por. Iustinus Martyr, *Apologia I*, 67, 5, tłum. L. Misiarczyk, dz. cyt., s. 256.

των ἀδελφῶν), a nie biskupem lub prezbiterem, odmawia improwizowane modlitwy uwielbienia i dziękczynienia, które kończą się wspólną i radosną akklamacją obecnych „Amen”. Następnie ma miejsce obrzęd rozdzielania komunii świętej, która była udzielana wiernym przez diakonów zarówno pod postacią chleba, jak i pod postacią wina. Diakoni zanosili ją też nieobecny³³.

Drugi opis, jak już wspomniano, odnosi się do liturgii niedzielnej. Jest on pełniejszy od poprzedniego. Z tekstu wynika, że chrześcijanie gromadzili się na liturgii w „dniu Słońca”, który w rzymskim kalendarzu oznaczał niedzielę. Justyn podaje dwa argumenty przemawiające za sprawowaniem mszy w niedzielę:

- w niedzielę Bóg rozpoczął dzieło stworzenia³⁴;
- w niedzielę Chrystus zmartwychwstał³⁵.

Na miejsce sprawowania Eucharystii wierni przychodzili zarówno z miast, jak i z wiosek, co świadczy o tym, że w połowie II wieku nawet tereny wiejskie były już, przynajmniej częściowo, schryścianizowane³⁶.

Spotkanie liturgiczne rozpoczynało się od lektury tekstów zaczerpniętych z Nowego lub ze Starego Testamentu. Liturgię słowa Justyn opisuje w następujący sposób: „Czyta się wtedy Pamiętniki Apostolskie albo Pisma prorockie, dopóki czas na to pozwala”³⁷. Przytoczona wypowiedź jasno wskazuje, że w tym czasie Kościół

---

33 Chodzi tu nie tylko o chorych, lecz – jak się wydaje – przede wszystkim o uwięzionych, którym diakoni – często z narażeniem życia – zanosili Komunię.

34 Por. Iustinus Martyr, *Apologia I*, 67, 7, tłum. L. Misiarczyk, dz. cyt., s. 256.

35 Por. Iustinus Martyr, *Apologia I*, dz. cyt., 67, 7.

36 Taki stan potwierdza Pliniusz Młodszy, który w *Liście 96.*, datowanym na koniec roku 112 lub początek roku 113 (por. L. Winniczuk, *Pliniusz Młodszy w świetle swoich listów i mów*, Warszawa 1987, s. 413–414), wyraźnie potwierdza obecność chrześcijan nie tylko w miastach, ale też we wsiach i osadach: „Nie tylko przecież miasta (*civitates*), ale również wsie (*vicos*), i opłotki (*agros*) skaziła zaraza tych guseł” (Plinius Minor, *Epistula X 96*, tłum. A. Dębiński, M. Jońca, I. Leraczyk, A. Łuka, w: *Korespondencja Pliniusza Młodszego z cesarzem Trajanem*, Lublin 2017, s. 391).

37 Por. Iustinus Martyr, *Apologia I*, 67, 3, tłum. L. Misiarczyk, dz. cyt., s. 256.

nie miał ustalonego lekcjonarza³⁸, a na poszczególne celebracje czytania (i ich długość) były dowolnie dobierane. Justyn informuje też, że czytania były odczytywane przez lektora (ἀναγινώσκων). Po ich odczytaniu następowała homilia, wygłaszana przez przełożonego (προεστώς), który też przewodniczył liturgii. Następnie uczestnicy Eucharystii wstawali z miejsc i odmawiano modlitwę powszechną. Po modlitwie powszechnej przynoszono dary ofiarne: chleb, wino i wodę³⁹, a przełożony odmawiał improwizowane modlitwy, które kończyły się akklamacją ludu „Amen”. Kolejną częścią mszy był obrzęd komunii, podczas którego każdy z uczestników otrzymywał to, „co stało się Eucharystią”⁴⁰, a diakoni zanosili ją nieobecny. Obrzędem kończącym liturgię była zbiórka datków (lub różnych darów) dobrowolnie składanych na ręce przełożonego, który przeznaczał je na szeroko rozumianą działalność charytatywną⁴¹.

Połączenie obu przedstawionych opisów ukazuje rozwój struktury liturgii mszalnej i pozwala na dość dokładne odtworzenie mszy świętej sprawowanej w Rzymie w połowie II wieku. Liturgię eucharystyczną stanowią dwie, wyraźnie oddzielone od siebie części, które początkowo nazywano mszą katechumenów i mszą wiernych, a obecnie liturgią słowa i liturgią eucharystyczną, a ich struktura w swym zasadniczym trzonie jest zbieżna ze współczesną liturgią. Liturgia słowa rozpoczynała się czytaniem biblijnymi, a kończyła przekazaniem znaku pokoju przez pocałunek. Natomiast liturgia eucharystyczna rozpoczynała się przyniesieniem darów ofiarnych, a kończyła rozdzieleniem komunii świętej. Przekaz Justyna jest świadectwem, iż liturgia była uporządkowana pod względem hierarchicznym: przewodniczył jej przełożony, diakoni i lektor

38 Por. C. S. Mosna, *Storia della domenica dalle origini fino agli inizi del V secolo. Problema delle origini e sviluppo. Culto e riposo. Aspetti pastorali e liturgici*, Roma 1969, s. 110 (Analecta Gregoriana 170, Series Facultatis Historiae Ecclesisticae, sectio B, 28) W. Dudzik, *Liturgia słowa pierwszych chrześcijan*, „Teofil” (2007) nr 1 (25), s. 126.

39 Por. Iustinus Martyr, *Apologia I*, 67, 5, tłum. L. Misiarczyk, dz. cyt., s. 256.

40 Por. Iustinus Martyr, *Apologia I*, 67, 5, tłum. L. Misiarczyk, dz. cyt., s. 256.

41 Por. Iustinus Martyr, *Apologia I*, dz. cyt., 67, 6.

usługiwali, a wierni uczestniczyli w niej w sposób pełny. Przedstawia też klimat eucharystycznych spotkań chrześcijan, które cechowała wdzięczność Bogu za wielkie dary Jego dobroci, wspólnotowość oraz braterska miłość wyrażająca się w trosce o „sieroty, wdowy, chorych lub z innej przyczyny cierpiących niedostatek, więźniów, obcych, gości, krótko mówiąc, wszystkich potrzebujących bez wyjątku”⁴².

Pseudo-Hipolit – Tradycja apostołska (tradycja wspólna Wschodu i Zachodu)

Najstarszym dziełem przekazującym tekst modlitwy eucharystycznej jest *Tradycja apostołska* przypisywana Hipolitowi, datowana na około 215 rok. W piśmie tym zawarta jest tzw. *Anafora Hipolita*. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że przekaz Pseudo-Hipolita jest niezwykle cenny, gdyż autor był konserwatystą i reprezentował wcześniejszą tradycję liturgiczną⁴³. Tekst anafory poprzedzony jest modlitwą konsekuracyjną biskupa, co świadczy o tym, że opisywana przez autora liturgia związana była z ustanowieniem nowego biskupa i opisuje jego pierwszą mszę. Z tekstu wynika, że zamieszczona modlitwa eucharystyczna, jest tylko propozycją, „z której mógł skorzystać nowo wyświęcony biskup. [...] Nie jest to tekst, który był ustalony, obowiązujący, ale pewien przykład, wzór”⁴⁴. Prowadzi to do wniosku, że w tym czasie modlitwa ta nadal mogła być – podobnie jak wynika to z przekazu św. Justyna – improwizowana⁴⁵. Po modlitwie tej wszyscy obecni przekazywali wyświęconemu biskupowi pocałunek pokoju i składali gratulacje „(prawdopodobnie) przez aklamację: «Jest godny!»”⁴⁶. Następnie diakoni przynosili

⁴² Iustinus Martyr, *Apologia I*, dz. cyt., 67, 6.

⁴³ Por. B. Mokrzycki, *Z dziejów liturgii mszalnej (c.d.)*, 5. Pierwszy tekst „Modlitwy eucharystycznej” Kościoła (*Anafora Hipolita Rzymskiego – III w.*, „Collectanea Theologica” 49 (1979) nr 3, s. 118.

⁴⁴ S. Koperek, *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalnej*, dz. cyt., s. 49.

⁴⁵ Por. B. Mokrzycki, *Z dziejów liturgii mszalnej (c.d.)*, 5, dz. cyt., s. 118.

⁴⁶ Por. B. Mokrzycki, *Z dziejów liturgii mszalnej (c.d.)*, 5, dz. cyt., s. 119.

dary ofiarne. Nad tymi darami biskup i obecni kapłani wyciągali ręce w geście błogosławieństwa, co było też wprowadzeniem w modlitwę eucharystyczną.

Następnie biskup odmawiał modlitwę eucharystyczną. Z treści anafory wynika, że można wyodrębnić w niej kilka elementów: dialog wstępny, dziękczynienie, opowiadanie o ustanowieniu Eucharystii, anamnezę, epiklezę i doksologię. Warto zauważyć, że wszystkie późniejsze modlitwy eucharystyczne zbudowane są na ich kanwie.

Przechodząc do szczegółowego jej omówienia, należy zacząć od prefacji rozpoczynającej się dialogiem przewodniczącego ze zgromadzonym ludem, który do dzisiaj pojawia się we wszystkich prefacjach. Następnie ma miejsce dziękczynienie, które jest nawiązaniem przede wszystkim do ostatniej wieczerzy, ale także do żydowskiego błogosławieństwa posiłków. Główną jego treścią jest wdzięczność za dzieło zbawienia, które zostało dokonane przez wcielone Słowo Ojca. Marginalnie pojawia się też temat dziękczynienia za dzieło stworzenia. Dziękczynienie składane jest Bogu Ojcu przez umiłowanego Jego Syna Jezusa Chrystusa. Następnie ma miejsce opowiadanie o ustanowieniu Eucharystii. Należy nadmienić, że autor anafory nie przytacza żadnego z tekstów nowotestamentalnych ze słowami konsekracji, lecz podaje inny, jednak zgodny z nimi w swej treści i istocie. Wielu badaczy twierdzi, że funkcjonujące w starożytnych anaforach opisy ustanowienia Eucharystii prawdopodobnie powstały wcześniej niż teksty Nowego Testamentu, gdyż sprawowanie liturgii poprzedza ich spisanie⁴⁷. Kolejnym elementem anafory jest anamneza, gdyż intencją Kościoła jest wypełnienie polecenia Pana, aby z wdzięcznością wspominać Jego śmierć i zmartwychwstanie. Następnie ma miejsce epikleza, która jest pokornym błaganiem Boga, aby zesłał Ducha Świętego

---

⁴⁷ Por. J. A. Jungmann, *Missarum sollemnia. Explication génétique de la messe romaine*, vol. 3, Paris 1954, s. 111; N. M. Denis-Boulet, *Analyse des rites et des prières de la Messe*, w: *L'Église en prière. Introduction à la liturgie*, éd. A. G. Martimort, Paris 1965³, s. 412; B. Mokrzycki, *Z dziejów liturgii mszalne* (c.d.), 5, dz. cyt., s. 121.

na „dar ofiarny świętego Kościoła”⁴⁸. Wieńczy ona trynitarny charakter całej modlitwy eucharystycznej, co ma swe odzwierciedlenie również w końcowej doksologii, która też jest trynitarna.

Warto zauważyć, że *Anafora Hipolita* jako najstarszy tekst tego rodzaju wyraźnie ukazuje pierwszy, typowy i fundamentalny schemat modlitwy eucharystycznej, której zaletą jest „jej prostota, jasność i logiczna jednolitość, zwartość, konsekwencja”⁴⁹ oraz bogactwo treści teologicznych. Bronisław Mokrzycki jest zdania, że „świadeństwo Hipolita Rzymskiego zawarte w *Tradycji apostołskiej* (III w.) przedstawia nam liturgię wspólną całemu Kościołowi – zarówno we wschodnich, jak i zachodnich prowincjach imperium rzymskiego”⁵⁰. *Anafora Hipolita* jest więc rodzajem kanonu, a także pewnego rodzaju „formularzem”, który wykorzystywano w późniejszym okresie przy układaniu nowych modlitw eucharystycznych. Warto dodać, że jest ona podstawą obecnej II modlitwy eucharystycznej, która – w stosunku do pierwowzoru – została jedynie uzupełniona o *Sanctus* i modlitwę wstawienniczą.

Serapion – Euchologion (celebracja egipska)

Na wstępie należy zauważyć, że w rozważaniach dotyczących struktury mszy świętej przechodzimy do wieku IV. Z jego początkiem w Kościele rozpoczął się złoty okres liturgii⁵¹. Dla Kościoła nie był to czas spokojny (powstawały schizmy i nowe herezje), jednak cechował się działalnością wybitnych biskupów, którzy nie tylko usiłowali przezwyciężyć pojawiające się kryzysy, lecz także odcisnęli piętno na kształcie liturgii mszalnej. Jednym z nich był Serapion – biskup Thmuis w Górnym Egipcie⁵². Opis egipskiej (aleksandryj-

⁴⁸ Hippolytus Romanus, *Traditio apostolica* 1, 1, tłum. M. Michalski, w: *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, Warszawa 1975, s. 307.

⁴⁹ Por. B. Mokrzycki, *Z dziejów liturgii mszalnej (c.d.)*, 5, dz. cyt., s. 118.

⁵⁰ B. Mokrzycki, *Z dziejów liturgii mszalnej (c.d.)*, 5, dz. cyt., s. 122–123.

⁵¹ Por. S. Koperek, *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalnej*, dz. cyt., s. 49.

⁵² Serapion był mnichem, około 339 roku został wyświęcony na biskupa Thmuis w Dolnym Egipcie. Zmarł po roku 362. Szerzej zob. B. Botte,

skiej) celebracji Eucharystii w połowie IV wieku przekazuje w swym sakramentarzu.

*Euchologion Serapiona*⁵³ (sakramentarz) datowany na lata 350–356. Jest zbiorem trzydziestu modlitw liturgicznych, którymi posługiwano się nie tylko w czasie sprawowania Eucharystii, lecz także podczas udzielania chrztu, święceń (diakonatu, prezbiteratu i episkopatu), poświęcenia olejów, wody i chleba oraz celebrowaniu chrześcijańskiego pogrzebu. Niektóre z nich były odmawiane nad chorymi. Jest też najstarszym tekstem przekazującym opis liturgii aleksandryjskiej.

Na podstawie zestawienia wykorzystywanych w czasie Eucharystii modlitw znajdujących się w *Euchologionie* można wyróżnić w niej kilka części i odtworzyć jej porządek⁵⁴. Na pierwszą część Eucharystii składają się: modlitwa przed czytaniem (aby lektura Pisma Świętego przyniosła duchowe owoce)⁵⁵, czytania, homilia,

---

L'Euchologe de Sérapion est-il authentique?, „Oriens Christianus” 48 (1964), s. 50–56; M. E. Johnson, *A Fresh Look at the Prayers of Sarapion of Thmuis*, „Studia Liturgica” 22 (1992), s. 163–183; M. E. Johnson, *The Prayers of Serapion of Thmuis. A Literary Liturgical and Theological Analysis*, Roma 1995 (Orientalia Christiana Analecta, 249); M. Maritano, *Serapione di Thmuis*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, a cura di A. Di Berardino, t. 3, Genova–Milano 2008, kol. 4856–4857 (bibliografia); *Serapion z Thmuis*, w: M. Starowieyski, J. M. Szymusiak, *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2018, s. 865–866.

⁵³ Szerzej, zob. B. Capelle, *L'anaphore de Sérapion*, „Muséon” 59 (1946), s. 425–443; B. Mokrzycki, *Z dziejów liturgii mszalnej (c.d.)*, 6, dz. cyt., s. 109–119; B. Capelle, *L'anaphore de Sérapion: essai d'exégèse*, „Questions Liturgiques” 80 (1999), s. 235–249; A. Verheul, *La prière eucharistique dans l'Euchologe de Sérapion*, „Questions Liturgiques” 80 (1999), s. 374–383.

⁵⁴ Na temat struktury celebracji eucharystycznej wynikającej z *Euchologionu Serapiona* zob. B. Mokrzycki, *Z dziejów liturgii mszalnej (c.d.)*, 6, dz. cyt., s. 111–115; S. Koperek, *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalnej*, dz. cyt., s. 53–55.

⁵⁵ Por. *Euchologion Serapionis* 1, 1–4, tłum. A. Caba: *Euchologion Serapiona, w: Konstytucje Apostolskie oraz Kanony Pamfilosa z apostolskiego synodu w Antiochii, Prawo kanoniczne świętych Apostołów, Kary świętych apostołów dla upadłych, Euchologion Serapiona*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, s. 300 (Źródła Myśli Teologicznej 42 = Synodi et Collectiones Legum, 2).

modlitwa po homilii (w treści podobna do poprzedniej oraz zawierająca prośbę o wiarę i jedność wiernych)⁵⁶, modlitwa za katechumenów (ma charakter dziękczynienia za powołanie ich do wiary oraz prośby o umocnienie na drodze przygotowania do chrztu)⁵⁷, błogosławieństwo poprzedzające ich rozesłanie⁵⁸.

Drugą część Eucharystii stanowiły modlitwy za lud i w różnych intencjach. W tym miejscu warto zauważyć, że każda z tych modlitw rozpoczyna się przypomnieniem Bożych przymiotów, na które powołuje się w swym błaganiu zgromadzony Kościół, a kończy doksologią trynitarną. Najpierw miała miejsce litanijna modlitwa nad ludem (w siedmiu wezwaniach zawiera prośby za ludzi różnych stanów i znajdujących się w różnych sytuacjach)⁵⁹ oraz błogosławieństwo wiernych, którzy przyjmowali je od biskupa⁶⁰. Następnie miała miejsce modlitwa o uzdrowienie chorych⁶¹, która kończyła się błogosławieństwem⁶². Kolejna grupa modlitw dotyczyła różnych potrzeb i intencji: o urodzaje⁶³, za Kościół⁶⁴ (za „ludzi tego Kościoła”⁶⁵, za mężczyzn, kobiety i dzieci⁶⁶), za biskupa i za Kościół⁶⁷ (za biskupa⁶⁸, „za towarzyszących mu prezbiterów”⁶⁹, diakonów⁷⁰, „za subdiakonów, lektorów i tłumaczy”⁷¹, „za samotnych i żyjących

---

56 Por. *Euchologion Serapionis*, 2, 1–3, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 300–301.

57 Por. *Euchologion Serapionis*, 3, 1–3, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 301.

58 Por. *Euchologion Serapionis*, 4, 1–, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 301–302.

59 Por. *Euchologion Serapionis*, 5, 1–11, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 302–303.

60 Por. *Euchologion Serapionis*, 6 1–2, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 303.

61 Por. *Euchologion Serapionis*, 7, 1–2, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 303–304.

62 Por. *Euchologion Serapionis*, 8, 1–2, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 304.

63 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 9, 1–3.

64 Por. *Euchologion Serapionis*, 10, 1–4, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 305.

65 *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 10, 3.

66 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 10, 4.

67 Por. *Euchologion Serapionis*, 11, 1–6, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 305–306.

68 Por. *Euchologion Serapionis*, 11, 1, tłum. A. Caba, s. dz. cyt., 305.

69 *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 11, 2.

70 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 11, 3.

71 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 11, 4.

w dziewictwie⁷², za małżonków, mężczyzn, kobiety i dzieci⁷³). Ten blok modlitw kończy „modlitwa na klęczkach”⁷⁴ (prośba o „poznanie, wiarę, pobożność i świętość”⁷⁵, uwolnienie od grzechów i darowanie błędów⁷⁶, umocnienie w poszukiwaniu i miłowaniu Boga⁷⁷, o zachowanie od potępienia i zawstydzienia⁷⁸, o zapisanie imion wiernych w księdze życia⁷⁹).

Trzecią część liturgii mszy świętej stanowiły: anafora („modlitwa eucharystyczna biskupa Serapiona”⁸⁰), „łamanie po modlitwie i modlitwa w czasie łamania”⁸¹, błogosławieństwo ludu po komunii duchownych⁸², modlitwa po komunii ludu połączona z błogosławieństwem⁸³.

Pierwszą częścią anafory jest prefacja, która jest dość długa (została zapisana w całości) i bardzo podniosła. Dominującymi tematami pojawiającymi się w niej są: uwielbienie Boga (w odniesieniach do Boga podkreślona jest Jego wszechmoc i dobroć) i dziękczynienie za dzieło odkupienia, którego dokonał Jezus Chrystus⁸⁴ oraz prośby o udzielenie „Ducha światłości”⁸⁵. Następnie – na co warto zwrócić uwagę – opisana jest wizja niezliczonych zastępów anielskich⁸⁶, która podprowadza do biblijnej aklamacji zaczerpniętej z Iz 6, 3 – tzw. Trishagion⁸⁷. Następnie odmawiana jest aklamacja

---

72 *Euchologion Serapionis*, 11, 5, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 306.

73 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 11, 6.

74 Por. *Euchologion Serapionis*, 12, 1–5, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 306–307.

75 *Euchologion Serapionis*, 12, 1, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 306.

76 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 12, 2.

77 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 12, 3.

78 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 12, 4.

79 Por. *Euchologion Serapionis*, 12, 5, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 306–307.

80 Por. *Euchologion Serapionis*, 13, 1–19, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 307–309.

81 Por. *Euchologion Serapionis*, 14, 1–2, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 309.

82 Por. *Euchologion Serapionis*, 15, 1–2, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 309–310.

83 Por. *Euchologion Serapionis*, 16, 1–3, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 310.

84 Por. *Euchologion Serapionis*, 13, 1–5, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 307.

85 *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 13, 6. Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 13, 7.

86 Por. *Euchologion Serapionis*, 13, 9, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 307–308.

87 Por. *Euchologion Serapionis*, 13, 10, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 308.

Sanctus: „Święty, święty, święty, Pan Bóg zastępów”⁸⁸. Należy podkreślić, że w zachowanych dokumentach opisujących celebracje eucharystyczne, tekst ten pojawia się po raz pierwszy⁸⁹, jednak brak jeszcze drugiej części akklamacji (również biblijnej) – *Benedictus*⁹⁰.

Kolejnym elementem anafory jest epikleza pierwsza⁹¹, która jest prośbą o napełnienie Bożą mocą i Bożą obecnością składanej ofiary. Po niej następuje część pierwsza opowiadania o ustanowieniu Eucharystii⁹² (wziął chleb). Następnie odmawiana jest anamneza⁹³, w której zawarte jest stwierdzenie, że „celebrując «podobieństwo śmierci» [Chrystusa]”⁹⁴ przynosimy chleb i ofiarujemy Bogu. Po czym następuje część druga opowiadania o ustanowieniu Eucharystii (wziął kielich)⁹⁵ i druga epikleza⁹⁶. W tej epiklezie należy zwrócić uwagę na to, że zawarta jest w niej prośba o to, aby na chleb i kielich zstąpiło „święte Słowo”, a nie Duch Święty: „Niech zstąpi, «Boże prawdy», Twoje święte Sowo na ten chleb, aby chleb stał się Ciałem Słowa, i na ten kielich, aby kielich stał się Krwią Prawdy”⁹⁷. W tej części liturgii interesująca jest nie tylko wspomniana wyżej epikleza, lecz także oddzielenie konsekracji chleba od konsekracji wina słowami modlitwy (odmawianej po anamnezie), której treść jest analogiczna do prośby o jedność Kościoła obecnej już w *Didache*⁹⁸. Stefan Koperek jest zdania, że „to oddzielenie obydwu konsekracji zdaje się wskazywać na najstarszą tradycję, sięgającą Wieczernika

---

88 *Euchologion Serapionis*, 13, 10, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 308

89 Por. S. Koperek, *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalnej*, s. 54.

90 Por. B. Mokrzycki, *Z dziejów liturgii mszalnej (c.d.)*, 6, s. 114.

91 Por. *Euchologion Serapionis* 13, 11, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 308.

92 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 13, 12.

93 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 13, 13.

94 *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 13, 13.

95 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 13, 14.

96 Por. *Euchologion Serapionis*, 13, 15, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 308–309.

97 *Euchologion Serapionis*, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 308.

98 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 13, 13; zob. *Didache* IX 4, tłum. A. Świderkówna, dz. cyt., s. 37.

i pierwszych liturgii eucharystycznych w czasach apostołskich, kiedy konsekracje te przedzielała uczta braterska⁹⁹.

Całość anafory zamykają modlitwy wstawiennicze¹⁰⁰ zanoszone najpierw za cały Kościół (o postęp w świętości, o zachowanie od złego i o umocnienie jedności)¹⁰¹, a następnie za zmarłych¹⁰², których imiona wymieniano (o zaliczenie ich do grona wszystkich świętych i dar przebywania w królestwie Boga), oraz za żywych, a szczególnie za „tych, którzy przynieśli dary ofiarne i dziękczynienie”¹⁰³. Warto dodać, że tego typu modlitwy nie są potwierdzone przez wcześniejsze teksty liturgii eucharystycznej. Końcowa zaś część tych modlitw, mająca charakter dziękczynienia i prośby o błogosławieństwo, zamknięta jest doksologią trynitarną¹⁰⁴, która wyraźnie wskazuje, iż swoje dziękczynienia i prośby Kościół znosi do Boga Ojca „przez Jednorodzonego Jezusa Chrystusa w Duchu Świętym”¹⁰⁵.

Warto podkreślić, że *Anafora Serapiona* jest w pełni ukształtowaną modlitwą eucharystyczną. Jak już zaznaczono powyżej, nowymi elementami anafory są: aklamacja *Sanctus* oraz modlitwy wstawiennicze za zmarłych.

Konstytucje apostołskie (tradycja antiocheńska)

W *Konstytucjach apostołskich*, które zostały zredagowane w środowisku syryjskim ok. roku 380, przekazany jest szczegółowy opis liturgii Eucharystii¹⁰⁶, której formularz przypisywany jest św. Klemen-

99 S. Koperek, *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalne*, s. 55. Por. B. Mokrzycki, *Z dziejów liturgii mszalne* (c.d.), 6, dz. cyt., s. 114.

100 Por. *Euchologion Serapionis*, 13, 16–19, tłum. A. Caba, dz. cyt., s. 309.

101 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 13, 16.

102 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 13, 17–18.

103 *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 13, 19.

104 Por. *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 13, 19.

105 *Euchologion Serapionis*, dz. cyt., 13, 19.

106 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 5–16, tłum. S. Kalinkowski: *Konstytucje Apostołskie, w: Konstytucje Apostołskie oraz Kanony Pamfilosa z apostołskiego synodu w Antiochii, Prawo kanoniczne świętych Apostołów, Kary świętych apostołów dla upadłych*, *Euchologion Serapiona*, dz. cyt., s. 222–250.

sowi papieżowi (stąd jej nazwa *Msza klementyńska*). Dzieli się ona na mszę katechumenów i mszę wiernych. Na mszę katechumenów składały się następujące elementy: cztery czytania zaczerpnięte z „Prawa i proroków, naszych Listów, Dziejów i Ewangelii”¹⁰⁷, homilia nazwana „słowem pocieszenia”¹⁰⁸, modlitwy litanijne za katechumenów wygłaszane przez diakona¹⁰⁹ i błogosławieństwo biskupa z rozesłaniem¹¹⁰. Podobnie miały miejsce modlitwy za opętanych¹¹¹, za oświecanych¹¹² i za nawracających się¹¹³, które kończyły się błogosławieństwem i rozesłaniem.

Msza wiernych rozpoczynała się modlitwą litanijną za wiernych, która kończyła się błogosławieństwem¹¹⁴. Po modlitwie wiernych następował pocałunek pokoju: mężczyźni przekazywali go mężczyznom, a kobiety – kobietom¹¹⁵. Później miało miejsce obmycie rąk¹¹⁶, a następnie diakoni przynosili biskupowi na ołtarz dary ofiarne¹¹⁷. Po cichej modlitwie biskup czynił „ręką znak krzyża na czole”¹¹⁸ i dialogiem z wiernymi rozpoczynał dość rozbudowaną anaforę¹¹⁹, w ramach której odmawiał „anamnezę stworzenia”¹²⁰, „anamnezę pierwszego przymierza”¹²¹, „Trisagion biblijny” kończący się aklamacją wiernych „Święty...”¹²², „anamnezę chrystologiczną”¹²³,

---

107 *Constitutiones Apostolorum*, VIII 5, 11, dz. cyt., s. 224.

108 *Constitutiones Apostolorum*, VIII 5, 12.

109 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 6, 1–8, dz. cyt., s. 224–225.

110 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 6, 10–15, dz. cyt., s. 225–226.

111 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 7, dz. cyt., s. 226–227.

112 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 8, dz. cyt., s. 228.

113 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 9, dz. cyt., s. 229–230.

114 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 10–11, 8, dz. cyt., s. 231–234.

115 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 11, 9, dz. cyt., s. 234.

116 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 11, 12, dz. cyt., s. 235.

117 Por. *Constitutiones Apostolorum*, dz. cyt., VIII 12, 3.

118 *Constitutiones Apostolorum*, dz. cyt., VIII 12, 4.

119 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 12, 4–13, 10, dz. cyt., s. 235–247.

120 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 12, 8–17, dz. cyt., s. 237–238.

121 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 12, 18–26, dz. cyt., s. 238–241.

122 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 12, 27, dz. cyt., s. 241.

123 Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 12, 29–34, dz. cyt., s. 242–243.

„anamnezę wieczernika”¹²⁴, „epiklezę”¹²⁵ i dwie „modlitwy wstawienne” (zanoszone za żywych i za zmarłych), po których biskup odmawiał modlitwę zakończoną doksologią¹²⁶. Następnie wszyscy wierni przyjmowali komunię świętą pod dwiema postaciami: od biskupa pod postacią chleba (formuła podawania brzmiała: „Ciało Chrystusa”¹²⁷), a od diakona pod postacią wina (formuła podawania brzmiała: „Krew Chrystusa, kielich życia”¹²⁸). Po komunii diakon odmawiał wezwania¹²⁹, a po nich biskup odmawiał modlitwę po komunii¹³⁰. Liturgię zamykało błogosławieństwo biskupa¹³¹ i rozesłanie wiernych przez diakona¹³².

Na uwagę zasługuje niezwykle rozbudowanie i bogactwo teologiczne treści przekazanej przez *Tradycję apostołską* anafory. Uczni podkreślają, że stanowiła ona „materiał”, z którego „ukształtowały się różne typy późniejszych liturgii, zwłaszcza związanych z chrześcijańskim Wschodem”¹³³.

Podsumowanie

W podsumowaniu należy zauważyć, że sprawowanie liturgii we wspólnotach chrześcijańskich w ciągu wieków przyjmowało różnorakie kształty, zależnie od wielu uwarunkowań społecznych, kulturowych, a nawet politycznych. Czerwik słusznie zauważa, że: „Historia Kościoła świadczy o tym, że jego liturgia nie jest skamienia, ale głównym nurtem jego życia i owocem wielu przemian, jakie

---

¹²⁴ Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 12, 35–38, dz. cyt., s. 243–244.

¹²⁵ Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 12, 39, dz. cyt., s. 244.

¹²⁶ Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 12, 40–51 – 13, 1–10, dz. cyt., s. 245–247.

¹²⁷ Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 13, 15, dz. cyt., s. 248.

¹²⁸ Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 13, 15, dz. cyt., s. 248.

¹²⁹ Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 14, dz. cyt., s. 248–249.

¹³⁰ Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 15, 1–5, dz. cyt., s. 249.

¹³¹ Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII 15, 6–9, dz. cyt., s. 250.

¹³² Por. *Constitutiones Apostolorum*, dz. cyt., VIII 15, 10.

¹³³ Por. S. Koperek, *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalnej*, dz. cyt., s. 57.

się w tym nurcie dokonywały¹³⁴. Analizowane teksty źródłowe jednoznacznie wskazują, że Eucharystię sprawowano według pewnego schematu obecnego w strukturze i treści ostatniej wieczerzy, jednak początkowo – przynajmniej do połowy II wieku – teksty liturgiczne nie były ustalone i miały charakter modlitwy spontanicznej (*Didache* i *Apologia I* św. Justyna). Na przełomie II i III wieku pojawiły się pewnego rodzaju wzorce anafor (*Tradycja apostołska*), jednak również te teksty były tylko propozycją dla celebransów i nie miały charakteru obligatoryjnego. Natomiast w połowie IV wieku pojawiły się w pełni ukształtowane modlitwy eucharystyczne (*Euchologion Serapiona*, *Konstytucje apostołskie*). Chociaż nie było o tym mowy w niniejszym opracowaniu, to jednak warto zauważyć, że na rozwój form liturgii Eucharystii wpływał też liczebny wzrost wspólnot chrześcijańskich i wiążący się z tym rozwój budownictwa sakralnego, gdyż początkowo Eucharystię sprawowano dla stosunkowo niewielkich grup wiernych w domach prywatnych, a już od początku IV wieku zaczęły powstawać monumentalne bazyliki chrześcijańskie, „w których można było sprawować liturgię z całym bogactwem obrzędów i z licznym udziałem wiernych, co wymagało z kolei rozbudowy «służby liturgicznej»¹³⁵.

---

¹³⁴ S. Czerwik, *Liturgia – działanie Boskie i ludzkie*, „Anamnesis” 7 (2001) nr 2 (25), s. 92.

¹³⁵ S. Koperek, *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalne*, dz. cyt., s. 50.

Abstrakt

Formy celebracji Eucharystii do IV wieku

Eucharystia już od czasów starożytnych stanowiła centrum życia Kościoła. Dlatego też w wielu tekstach pisarzy wczesnochrześcijańskich znajdują się odniesienia do niej. Niektóre z tych przekazów zawierają niezwykle cenne dla poznania starożytnej liturgii opisy celebracji Eucharystii, która w pierwszych czterech wiekach istnienia chrześcijaństwa dynamicznie się rozwijała. W niniejszym opracowaniu postanowiono przeanalizować najwcześniejsze i najważniejsze z nich, aby odtworzyć jej strukturę i ukazać rozkwit. W układzie chronologicznym analizie poddano najstarsze teksty opisujące celebrację eucharystyczną w środowisku syryjskim (*Didache* i *Konstytucje apostołskie*), rzymskim (przekaz św. Justyna zawarty w 65. i 67. rozdziale *Apologii I*) i egipskim (*Eucho-logion Serapiona*). Przeanalizowano również schemat anafory wspólnej dla Kościoła Wschodniego i Zachodniego (*Anafora Hipolita* przekazana w *Tradycji apostołskiej* Pseudo-Hipolita).

Słowa kluczowe: Eucharystia, patrystyka, *Didache*, św. Justyn, Pseudo-Hipolit, Serapion, *Konstytucje Apostołskie*

Abstract

Forms of the celebration of the Eucharist until the 4th century

The article analyses the earliest and the most important texts by early Christian writers, presenting descriptions of the Eucharist celebration, very important for ancient liturgy recognition. The texts were analyzed chronologically: *Didache*, *The First Apology* by St Justin, *The Apostolic Tradition* by Pseudo-Hippolytus, *The Euchologion of Bishop Serapion*, and the *Apostolic Constitutions*. That allows for the recreation of its structure and shows its flourishing. These texts show various liturgical traditions: Syrian (*Didache*) and Antiochian (*The Apostolic Constitutions*), Roman (*The First Apology* by St Justin), Alexandrian (*The Euchologion of Bishop Serapion*) and mutual tradition for Eastern and Western Church

(The Apostolic Tradition). The texts unambiguously indicate that the Eucharist was celebrated according to an outline based in the Last Supper, however initially – to the half of the 2nd century at least – liturgical texts had not been fixed yet and they were shaped as a spontaneous prayer (*Didache* and *St Justin's Apology*). At the turn of the 2nd and 3rd centuries, some forms of anaphoras appeared (*The Apostolic Tradition*) however, they were not obligatory for priests celebrating the Eucharist. On the other hand, in the half of the 4th century, Eucharistic prayers were fully formed and had a great impact on later liturgical forms.

Keywords: Eucharist, patristic, *Didache*, St. Justin, Pseudo Hypolite, Serapion, *Apostolic Constitutions*